

PIOTR MICHAŁOWSKI
student I roku Historii

NIEWOLA EGIPSKA IZRAELITÓW¹

Według Biblii, rodzina Jakuba osiedliła się w Egipcie w okresie wielkiego głodu². Wszystkich członków z jego rodziny, którzy się tam osiedlili, było siedemdziesięciu³. Izrael⁴ i jego synowie, korzystając z protekcji Józefa⁵, zamieszkali w „najbardziej żyznej części Egiptu, w ziemi Ramses”⁶, położonej w kraju Goszen, który rodzina Jakuba, od pokoleń trudniąca się pasterstwem⁷, „wzięła sobie na własność”⁸. Samo

¹ Praca semestralna z Historii Starożytnej napisana pod kierunkiem dr Katarzyny Maksymiuk.

² Tzw. „siedem lat chudych”. Badania przeprowadzone przez B. Bell wykazały, że w połowie XII dynastii wylewy Nilu były nieregularne, co powodowało nieurodzaj, co niektórzy łączą z osiedleniem się rodziny Jakuba w Egipcie ([w:] IBSS – Biblical Archaeology – Evidence of the Exodus from Egypt, <http://www.bibleandscience.com/archaeology/exodus.htm>, (28 listopad 2006). Stwierdzono jednak, że w okresie 1500-1200 p.n.e. Egipt często dawał schronienie głodującym lub zaopatrywał ich w zboże ([w:] P. Johnson, *Cywilizacja starożytnego Egiptu*, przeł. M. Dolińska, Warszawa 1997, s. 75).

³ Rdz. 46,27, [w:] *Biblia Tysiąclecia*, <http://www.biblia.poznan.pl>. Według Konecznego liczba ta nie obejmuje jednak kobiet ani sług i w rzeczywistości rodzina Jakuba liczyła ok. 320 osób ([w:] F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Komorów 1997, s. 46).

⁴ Tj. Jakub (por Rdz. 32:28)

⁵ Według *Biblii* jeden z synów Jakuba, mianowany przez faraona zarządcą Egiptu ([w:] Rdz. 41:41-45).

⁶ Rdz. 47,11, [w:] *ibidem*.

⁷ Rdz. 47,3, [w:] *ibidem*; J. Flawiusz podaje, że faraon zezwolił Jakubowi i jego dzieciom zamieszkać w Heliopolis, tam bowiem również pasterze królewscy wypasali stada [w:] J. Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, przeł. Z. Kubiak, J. Radożycki, cz. 1, Warszawa 1993, ks. 2, VII, 6. Egipcjanie zaś brzydzili się pasterzami owiec Rdz. 46:34, [w:] *Biblia*, ed. cit. Osman rozumie przez to, że przybycie Izraelitów do Egiptu musiało nastąpić już po okresie rządów pasterskiego, koczowniczego plemienia Hyksosów. Wnioskuje też, że stolicą państwa były wówczas odległe od Ramses Teby, a nie siedziba Hyksosów, Awaris; A. Osman, *Mojżesz i Echnaton*, przeł. R. Januszewski, E. Morycińska-Dzius, A. Różańska, Warszawa 2005, s. 39-40.

⁸ Rdz. 47,27, [w:] *Biblia*, ed. cit.

miasto Ramses, w którym osiedlili się Hebrajczycy, położone było we wschodniej Deltcie, ok. 100 km na północny wschód od dzisiejszego Kairu⁹. W starożytności przez miasto przepływała peluzyjska odnoga Nilu, a samo Ramses leżało na tzw. Szlaku Horusa, prowadzącym do Kanaanu¹⁰.

Niełatwo określić, kiedy miało miejsce przybycie Jakuba i jego rodziny do Egiptu. Pewna grupa historyków obstaje przy twierdzeniu, że Izraelici przybyli tam jeszcze przed panowaniem Hyksosów¹¹, wskazując na niektóre odkrycia archeologiczne¹². Z kolei od XV w. p.n.e. pojawiają

⁹ Prawdopodobnie dzisiejsze miasto Tell el-Daba. [w:] Is there evidence that the Israelites once lived in Egypt as the Bible says? And has Joseph's original tomb been found? <http://www.christiananswers.net/q-abr/abr-a027.html> (28 listopad 2006); IBSS – Biblical Archaeology – Evidence of the Exodus from Egypt, <http://www.bibleandscience.com/archaeology/exodus.htm> (28 listopad 2006). Nazwa „Ramses” pojawia się w dokumentach egipskich dopiero w XIII w. p.n.e. Przy założeniu, że Jakub przybył do Egiptu w czasach wcześniejszych, możliwości są dwie: autor biblijny posłużył się nazwą sobie współczesną, lub „Ramses” jest hebrajską transkrypcją nazwy „Rowaty”, którą miasto nosiło jeszcze przed panowaniem Hyksosów. Transkrypcja ta byłaby przypadkowo zbieżna z późniejszą egipską nazwą miasta. Ta druga hipoteza jest podtrzymywana głównie przez historyków łączących Wyjście z wypędzeniem Hyksosów (por *ibidem*) lub z objęciem przez nich rządów (por Is there evidence that the Israelites once lived in Egypt as the Bible says? And has Joseph's original tomb been found? <http://www.christiananswers.net/q-abr/abr-a027.html> (28 listopad 2006).

¹⁰ Is there evidence that the Israelites once lived in Egypt as the Bible says? And has Joseph's original tomb been found? <http://www.christiananswers.net/q-abr/abra027.html> (28 listopad 2006); A. Osman, *op. cit.*, s. 181.

¹¹ *Ibidem*; *Biblical Archaeology – Evidence of the Exodus from Egypt*, <http://www.bibleandscience.com/archaeology/exodus.htm> (28 listopad 2006).

¹² Wymieńmy kilka przytaczanych argumentów, mających rzekomo świadczyć za tą tezę. Bietak odkrył w 1986 r. pozostałości osady wiejskiej w Ramses z końca XII dynastii, która zdaniem zwolenników tej teorii mogła być zamieszkała przez Izraelitów. W osadzie odnaleziono zagrody, w których najprawdopodobniej mieszkańcy chowali zwierzęta. Chaty w osadzie miały kształt prostokątny i były zbudowane z cegły piaskowej. W gruzach osady odnaleziono wyroby garncarskie typowe dla okresu palestyńskiego Średniego Brązu. Natomiast w odnalezionych grobach część mężczyzn pochowano razem z bronią tego typu, jaki można spotkać w Palestynie – oszczepy, topory bojowe, sztylety. Petrie odkrył w 1889 r. w Fajum pozostałości miasta, w którym mieszkali budowniczości piramid z okresu XII dynastii; znalezione tam wyroby garncarskie były innego rodzaju niż te wyrabiane przez Egipcjan. R. David stwierdziła później, że należały one do przybyszów z wysp Morza Egejskiego lub Syropalestyny. W Beni Hassan odnaleziono grób dostojnika państwowego z XII dynastii, na jego ścianach znajdowały się malowidła przedstawiające wizytę ludów azjatyckich w Egipcie. Więcej na ten temat: Is there evidence that the Israelites once lived in Egypt as the Bible says? And has Joseph's original tomb been found?

się liczne teksty, mówiące o obecności w Egipcie *Apiru (Habiru)*, które to określenie zdaniem części badaczy obejmuje także Hebrajczyków i od którego ma pochodzić sama ich nazwa¹³. Poza tym we wczesnym okresie Izraela, zwłaszcza w plemienu Lewiego, pojawiają się imiona pochodzenia egipskiego¹⁴.

Księga Wyjścia podaje, iż „synowie Izraela rozradzali się, pomnażali, potężnieli i umacniali się coraz bardziej, tak, że cały kraj się nimi napełnił”¹⁵. W tym czasie jednak rządy nad Egiptem objął nowy faraon, który „nie znał Józefa”¹⁶; widząc wzrost potęgi Izraelitów, i obawiając się, że w razie wojny Hebrajczycy mogliby stanąć po stronie wrogów Egiptu, ustanowił nad nimi nadzorców przy budowie miast-spichrzów Pitom (zwykle utożsamianego z Per-Atum)¹⁷ i Ramses i przy

abr/abr-a027.html (28 listopada 2006); The Chronology Of Egypt And Israel, http://biblicalstudies.qldwide.net.au/chronology_of_egypt_and_israel.html, (28 listopada 2006).

¹³ Są też często wymieniani w tzw. listach z Amarny, wysyłanych z Palestyny do faraonów ([w:] J. Bright, *Historia Izraela*, przeł. J. Radożycki, Warszawa 1994, s. 121; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, przeł. A. Łukaszewicz, Warszawa 2004, s. 221; P. Johnson, *Cywilizacja...*, s. 76; K. A. Kitchen, *Ramzes Wielki i jego czasy*, przeł. A. Ćwiek, Warszawa 2002, s. 80; A. Osman, op. cit., s. 203; H. Ringgren, *Izrael*, [w:] *Cywilizacje starożytne*, red. A. Cotterell, przeł. P. Krupczyński, Łódź 1990, s. 144; W. Tyloch, *Dzieje ksiąg Starego Testamentu*, Warszawa 1981, s. 21; J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2002, s. 69; IBSS – Biblical Archaeology – Evidence of the Exodus from Egypt, <http://www.bibleandscience.com/archaeology/exodus.htm> (28 listopad 2006).

¹⁴ J. Bright, op. cit., s. 121.

¹⁵ Wj 1,1-11, [w:] *Biblia*, ed. cit.

¹⁶ *Biblia* nie podaje jego imienia. Według tradycji żydowskiej nosił imię Malol z przydomkiem Maror, tj. „gorycz” [w:] M. J. Bin Gorion, *Żydowskie legendy biblijne*, t. II, przeł. R. Stiller, Gdynia 1996, s. 277.

¹⁷ G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewishstudies.rutgers.edu/faculty/grensborg/EarlyHistoryIsrael.pdf> (28 listopad 2006). Autor opierając się na badaniach lingwistycznych dowodzi, że w języku późnoegipskim końcówce „r” w tej nazwie było słabiej wymawiane, co znalazło odzwierciedlenie w hebrajskiej transkrypcji „Pitot”. Papiirus Anastasi VI 4:11-5:5 wspomina o zezwoleniu, jakiego udzielono plemionom Szasu z Edomu na przekroczenie twierdzy w Czeku (wyznaczającej granicę Egiptu z Synajem). Osiedlili się oni w Per-Atum razem ze stadami zwierząt. Wydarzenie miało miejsce za panowania Merenptaha i może odpowiadać Wj 1:11, zwłaszcza że według tradycji biblijnej Edom i Izrael były blisko spokrewnionymi narodami, wywodzącymi się od dwóch braci, o czym mówi Rdz. 25,23-24, Lb 20,14. Ponadto egipskie spisy topograficzne z okresu Nowego Państwa wymieniają „Szasu Jahwe” i „Szasu z Seir”, przy czym Seir jest wg *Biblii* równoznaczny z Edomem [w:] G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewishstudies.rutgers.edu/faculty/grensborg/EarlyHistoryIsrael.pdf> (28 listopad 2006).

wyrobie cegieł¹⁸. Dodatkowo nakazano położnym zabijać wszystkie noworodki płci męskiej zrodzonych z rodziców izraelskich¹⁹. Józef Flawiusz uzupełnia, że Hebrajczycy byli zmuszani do kopania kanałów nawadniających, sypania wałów, a także budowy piramid²⁰, co wielu uważa, za anachronizm, przy założeniu, że ucisk Hebrajczyków w Egipcie miał miejsce w czasach XVIII i XIX dynastii²¹. Tylko gdyby przesunąć go wstecz w czasy XII dynastii, jak chcą niektórzy, to jeszcze wówczas wznoszono piramidy z cegieł z błota zmieszanego ze słomą²², o wyrabianiu, których mowa w Księdze Wyjścia²³. Większość historyków jest jednak zgodna, że skoro Izraelici pracowali przy budowie miasta Ramses (dokładniej Pi-Ramzes, czyli odbudowanego Awaris), to opisywane wydarzenia musiały mieć miejsce za Setiego I i Ramzesa II²⁴. Rzeczywiście, dokumenty z okresu XIX i XX dynastii po raz pierwszy wymieniają lud *Apiru* jako niewolników państwowych²⁵. Za panowania Ramzesa II pracują oni przy transporcie kamienia na budowę świątyni, wyrobie cegieł. Wspomniani są również w Papirusie Harris I²⁶.

Jeśli chodzi o przyczyny wyjścia Izraelitów z Egiptu, to autorzy izraelscy różnią się znacząco w tej kwestii od historyków rzymskich. Biblia łączy fakt Wyjścia przede wszystkim z misją Mojżesza. Sam Mojżesz²⁷ uniknął śmierci po narodzeniu, gdyż miał zostać ukryty przez mat-

¹⁸ Wj 1,11, [w:] *Biblia*, ed. cit. Stało się tak zapewne dlatego, że ziemia Goszen stała się zbyt mała na potrzeby pasterzy ([w:] F. Koneczny, op. cit., s. 47).

¹⁹ Wj 1,16, [w:] *Biblia*, ed. cit.; J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. 2, IX, 2.

²⁰ *Ibidem*, ks. 2, IX, 1.

²¹ The Chronology Of Egypt And Israel, http://biblicalstudies.qldwide.net.au/chronology_of_egypt_and_israel.html (28 listopad 2006).

²² *Ibidem*. Jednak i w czasach Nowego Państwa słoma była materiałem budowlanym [w:] K. A. Kitchen, op. cit., s. 82.

²³ Wj 5,7, [w:] *Biblia*, ed. cit.

²⁴ J. Bright, op. cit., s. 124; N. Grimal, op. cit., s. 269; P. Johnson, *Historia Żydów*, przeł. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 1994, s. 29; G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewishstudies.rutgers.edu/faculty/grensbu/gEarlyHistoryIsrael.pdf> (28 listopada 2006).

²⁵ J. Bright, op. cit., s. 121.

²⁶ *Przewodnik po Biblii*, red. D. P. Alexander, przeł. T. Mieszkowski, Warszawa 1997, s. 154; N. Grimal, op. cit., s. 268; K. A. Kitchen, op. cit., s. 80; G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewishstudies.rutgers.edu/faculty/grensbu/gEarlyHistoryIsrael.pdf> (28 listopad 2006).

²⁷ Samo imię „Mojżesz” jest prawdopodobnie pochodzenia egipskiego, gdyż zawiera rdzeń mesi oznaczający „rodzić”. W Egipcie rdzeń ten był często dodawany do imion bogów, dając w rezultacie imię człowieka – por Ptahmes, Ramose, Totmes. Etymologia z Wj 2,10 ma charakter ludowy [w:] J. F. Craghan, *Księga Wyjścia*, przeł. T. Mieszkowski, [w:] *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W. R. Farmer, War-

kę w sitowiu, a potem odnaleziony i wychowany²⁸ przez córkę²⁹ faraona. Zgodnie z tradycją odebrał wychowanie egipskie³⁰, a po zabójstwie egipskiego nadzorca zbiegł do kraju Madian, gdzie się ożenił i zamieszkał. Wtedy też „po długim czasie” zmarł faraon³¹, a jego następca kontynuował tę samą politykę wobec Izraelitów³². Wkrótce potem Mojżesz miał według Biblii doznać serii objawień na górze Horeb³³, w których Bóg Jahwe zlecił mu wyprowadzenie swego ludu z Egiptu³⁴. Zgodnie z relacją biblijną, a także według Józefa Flawiusza, Mojżesz udał się do faraona, opowiedział o swoim spotkaniu z Bogiem i nalegał, by faraon pozwolił Hebrajczykom udać się na górę Synaj, by tam złożyć ofiarę dziękczynną bogu Jahwe, jednak nie uzyskał na to zgody³⁵. Wtedy Jahwe miał dotknąć Egipt dziesięcioma tzw. plagami egipskimi³⁶, ku przestrodze i w celu nakłonienia faraona do ostatecznego wypuszczenia Izraelitów³⁷. Całkowicie różne są relacje autorów rzymskich: Tacyt twierdzi, że

szawa 2000, s. 227; M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, przeł. J. Schwakopf, Warszawa 1991, s. 56; B. Kaczorowski (red.), *Religie świata*, Encyklopedia PWN, Warszawa 2006, s. 568; *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller, W. Kortański, Z. Poniatowski, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1968, s. 389; H. Ringgren, loc. cit.; The Israelite Exodus from Egypt, <http://www.touregypt.net/featurestories/egyptexodus.htm> (28 listopad 2006).

²⁸ Wj 2,2-10, [w:] *Biblia*, ed. cit.

²⁹ Tradycja żydowska podaje, że córka faraona miała na imię Bitja [w:] M. J. Bin Gorion, op. cit., s. 278;

J. Flawiusz – Termutis, *Dzieje...*, ks. 2, IX, 5, Artapanus – Merris [w:] Eusebius of Caesarea, *Præparatio Evangelica*, ks. 9, XXVII, http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_pe_09_book9.htm (28 listopad 2006). Artapanus dodaje też, że Merris była zaręczona z „pewnym Chenefresem, królem obszarów położonych powyżej Memfis, bowiem było wówczas wielu królów w Egipcie” [w:] ibidem. Najprawdopodobniej nie była to księżniczka krwi, a córka jednej z konkubin; być może zabrała Mojżesza do haremu, gdzie wychowywał się z innymi dziećmi [w:] D. P. Alexander, op. cit., s. 155; Koran podaje inaczej: Mojżesz został zabrany przez rodzinę faraona i ocalał dzięki prośbie żony faraona. Tłumaczenie znaczenia Świętego Koranu wg Józefa Bielawskiego, http://www.planetaislam.com/koran_bielawski.html, 28,7-9.

³⁰ Dz 7,22, [w:] *Biblia*, ed. cit.

³¹ Wj 2,23, [w:] *Biblia*, ed. cit.

³² Tradycja żydowska nadaje mu imię Adikam. Miał on być jeszcze bardziej okrutny od swego poprzednika [w:] M. J. Bin Gorion, op. cit., s. 282.

³³ Prawdopodobnie pasmo gór, którego jednym ze szczytów jest Synaj [w:] przypis do Wj 3,1, [w:] *Biblia*, ed. cit.

³⁴ Wj 3,4, [w:] *Biblia*, ed. cit.

³⁵ J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. 2, XIII, 4. Grimal brak zgody faraona tłumaczy niestabilną sytuacją na Pustyni Szur [w:] N. Grimal, op. cit., s. 270).

³⁶ Miały to być wg Wj: zamiana wody w krew, żaby, komary, muchy, zaraza, grad, wrzody, szarańcza, ciemności, wreszcie śmierć pierworodnych.

³⁷ Wj 4,12, [w:] *Biblia*, ed. cit.

w Egipcie wybuchła w owym czasie zaraza i król³⁸ zwrócił się do wyroczni Amona, od której otrzymał polecenie wysiedlenia z Egiptu Żydów: „poczęto ich zatem wyszukiwać i zebraną rzeszę na pustyni porzuciono”³⁹.

W podobnym tonie utrzymana jest wzmianka u Marka Justynianusa Justynusa, który pisze, że Egipcjanie cierpieli z powodu świerzbu i liszajów, dlatego na żądanie wyroczni wypędzili Mojżesza i innych chorych z Egiptu, aby zaraza nie rozprzestrzeniła się na resztę mieszkańców⁴⁰. Motywy te powtarzają się również u Manethona i innych autorów cytowanych przez Flawiusza⁴¹.

Podobne rozbieżności istnieją w kwestii przedmiotów, które Hebrajczycy opuszczając Egipt mieli zabrać ze sobą. Biblia podaje, że wypożyczali od Egipcjan złote i srebrne przedmioty oraz odzież, po czym przechodzi do stwierdzenia: „Izraelici złupili Egipcjan”⁴²; Józef Flawiusz twierdzi wręcz, że to sami Egipcjanie na pożegnanie uczcili Izraelitów darami⁴³. Nieco odmienne zdanie mają na ten temat historycy rzymscy⁴⁴,

³⁸ Tacyt podaje jego imię: „Bokchoris”, ale władca o tym imieniu panował dopiero w okresie XXIV dynastii. Prawdopodobnie mowa jednak o innym okresie, gdyż Diodor Sycylijski wymienia Bokchorisa po władcach, którzy zbudowali piramidy [w:] Diodor de Sicile: livre I (traduction), <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/diodore/livre-1a.htm> (28 listopad 2006).

³⁹ Tacyt, *Dzieje*, [w:] idem, *Dzieła*, t. II, przeł. S. Hammer, Warszawa 1957, s. 244-245. Tacyt zaczerpnął prawdopodobnie te informacje od Lizymacha, którego cytuje J. Flawiusz (por J. Flawiusz, *Przeciw Apionowi*, [w:] idem, *Przeciw Apionowi/Autobiografia*, przeł. J. Radożycki, Warszawa 1996, s. 65).

⁴⁰ M. Junianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa*, przeł. I. Lewandowski, Warszawa 1988, ks. XXXVI, rozdz. 2, s. 207.

⁴¹ Według Manethona król Amenofis zesłał wszystkich trędowatych i fizycznie upośledzonych do pracy w kamieniołomach. Było wśród nich także kilku kapłanów. Później Amenofis zgodził się, by wszyscy wygnani zamieszkali w mieście Awaris. Zawiazali tam bunt pod wodzą heliopolitańskiego kapłana Osarsifa i zaczęli przygotowywać się do wojny z Amenofisem przy wsparciu „wygnanych przez Tetmosisa pasterzy”. Przestraszony Amenofis schronił się w Etiopii, zaś rebelianci spalili miasta i wsie, ograbili świątynie i niszczyli posągi bóstw. Osarsif w tym czasie zmienił imię na Mojżesz [w:] J. Flawiusz, *Przeciw...*, s. 56-59. Chajremon natomiast twierdzi, że Amenofis na polecenie Izydy wygnał z kraju „ludzi dotkniętych skażą”. Po opuszczeniu Egiptu zawarli oni sojusz z innymi wygnańcami i razem uderzyli na Egipt. Amenofis schronił się do Etiopii, a jego żona urodziła syna o imieniu Ramesses, który wygnał później Żydów z Egiptu [w:] ibidem, s. 63. Józef Flawiusz przytacza też Lizymacha (zob. przypis 37). Część relacji Manethona długo uchodziła za niewiarygodną, obecnie niektórzy badacze jej bronią [w:] A. Osman, op. cit., s. 35-36.

⁴² Wj 12,35-36, [w:] *Biblia*, ed. cit.

⁴³ J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. II, XIV, s. 6.

według których Hebrajczycy skradli kosztowności świątynne. Egipcjanie usiłowali je później odbić, ale nawałnice miały zmusić ich do odwrotu⁴⁵.

Opuściwszy Egipt, Izraelici skierowali się ku Sukkot⁴⁶. Biblia podaje, że samych mężczyzn było 600 tys., a do tego wielu cudzoziemców i stada bydła⁴⁷. Wyruszyli ku Palestynie nie najkrótszą drogą (tj. trasą Memfis-Peluzjum-El Arisz-Gaza), ale „okrężną drogą pustynną ku Morzu Czerwonemu”⁴⁸. Można to wytłumaczyć linią fortów granicznych, zbudowanych ok. 1300 r. p.n.e. przez Setiego I w celu zapobieżenia ucieczkom robotników przymusowych i infiltracji obcych plemion⁴⁹.

Przejście Izraelitów przez morze Biblia tłumaczy cudem i interwencją boga Jahwe⁵⁰. Morze rozstało się, Hebrajczycy przeszli przez nie „jakby przez pustynię”⁵¹, natomiast pościg egipski został zatopiony⁵². Raczej wyklucza się, by przejście miało miejsce w rejonie Zatoki Sueskiej, gdyż leży ona zbyt daleko na południe. Biorąc pod uwagę, że Hebrajczycy zasiedlali okolice Awaris, można przyjąć, że przejście nastąpiło przez masy wód na wschód od tego miasta⁵³.

⁴⁴ XIX w. filozof niemiecki Arthur Schopenhauer komentując informacje historyków rzymskich pisze: „uważam to za historyczną podstawę, bo jest to niewątpliwie proza, na której zbudowano poezję Księgi Wyjścia. Nawet jeśli Justyn popełnia przy tym potężny anachronizm [...], mnie to nie przeszkadza; albowiem sto anachronizmów nie jest dla mnie jeszcze tak podejrzanych, jak jeden jedyny cud” [w:] A. Schopenhauer, *W poszukiwaniu mądrości życia*, t. II, przeł. J. Garewicz, Kęty 2006, s. 310).

⁴⁵ M. Junianus Justynus, loc. cit.

⁴⁶ Wj 12,37, [w:] *Biblia*, ed. cit. Sukkot jest zwykle utożsamiane z Czeku [w:] N. Grimal, op. cit., s. 269; G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewi-shstudies.rutgers.edu/faculty/greendsburg/EarlyHistoryIsrael.pdf> (28 listopad 2006); *The Israelite Exodus from Egypt*, <http://www.touregypt.net/featurestories/egyptexodus.htm>, 28 listopad 2006).

⁴⁷ Wj 12,37-38, [w:] *Biblia*, ed. cit. Łącznie z kobietami i dziećmi byłoby ich więc ok. 2 mln, co jest wielkością nierealistyczną. Być może jest to tylko liczba symboliczna ([w:] D. P. Alexander, op. cit., s. 161).

⁴⁸ Wj 13,17-18, [w:] *Biblia*, ed. cit. U Flawiusza znajdujemy informację, że skierowali się ku miastu Letopolis, a po trzech dniach przybyli do Beelsefonu nad brzegiem Morza Czerwonego [w:] J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. II, XV, 1.

⁴⁹ P. Johnson, *Cywilizacja...*, s. 76.

⁵⁰ Wj 14, [w:] *Biblia*, ed. cit.

⁵¹ Wj 14,21-22; Ps 106,9; Wj 15,8; [w:] ibidem.

⁵² Wj 14,27-28; Ps 106,11; Wj 15,4-5, [w:] ibidem. Koran uzupełnia, że także faraon wówczas zginął, a jego ciało miało zostać odnalezione [w:] *Koran*, ed. cit., 10, 90-92.

⁵³ Hebrajskie określenie pojawiające się w Księdze Wyjścia, jam suf, oznacza dosłownie „morze sitowia”, którego brak nad Morzem Czerwonym (jak zwykle tłumaczy się tę nazwę). Tłumaczenie jam suf jako „Morze Czerwone” wywodzi się z Septuaginty. Przejście musiało nastąpić niedaleko dzisiejszego El-Kantara, w rejonie Jezior Gorzkich, bądź też w najdalej wysuniętym punkcie Zatoki Akaba lub w rejonie Morza Ser-

Pewnych trudności nastrocza także określenie daty Exodusu⁵⁴. Według Józefa Flawiusza i Księgi Wyjścia pobyt Izraela w Egipcie trwał 430 lat⁵⁵, natomiast Księga Rodzaju podaje 400 lat⁵⁶. Pierwsza Księga Królewska pisze z kolei, że od momentu wyjścia do czwartego roku panowania Salomona upłynęło 480 lat⁵⁷. Jednak biorąc pod uwagę, że „40 lat” jest symbolicznym określeniem czasu jednego pokolenia (czyli w rzeczywistości około 25 lat), można liczbę tę zmniejszyć do 300 lat, co pozwoliłoby przesunąć czas wyjścia do połowy XIII wieku p.n.e.⁵⁸. Ponadto Księga Liczb wspomina o potyczkach z Edomitami i Moabitami⁵⁹, a pierwsze wzmianki o tych ludach pojawiają się dopiero w XIII w. p.n.e., toteż przybycie Izraelitów na ich tereny nie mogło nastąpić wcześniej⁶⁰. Usiłowano również określić czas Wyjścia w oparciu o datę zburzenia Jerycha, który to fakt wiązano dawniej ze zdobyciem miasta przez Jozuego podczas podboju Kanaanu⁶¹. Przede wszystkim należy jednak

bońskiego w północnym Synaju [w:] D. P. Alexander, op. cit., s. 163; J. Bright, op. cit., s. 123; M. J. Bin Gorion, op. cit., s. 286; J. F. Craghan, op. cit., s. 337; T. Gadacz, B. Milerski (red.), *Religia*. Encyklopedia PWN, t. IX, Warszawa 2003, s. 449; M. Grant, op. cit., s. 53-54; P. Johnson, *Historia...*, s. 30-31; B. Kaczorowski, loc. cit.; K. A. Kitchen, op. cit., s. 81; B. Kwiatkowski, *Poczet faraonów*, Warszawa 2002, s. 475; K. G. O'Connell, *Księga Wyjścia*, przeł. M. Wojciechowski, [w:] P. J. Achtemeier (red.), *Encyklopedia biblijna*, przeł. G. Berny, M. Bogusławski, A. Gocłowska, Z. Kościuk, T. Mieszkowski, E. Szymula, M. Wojciechowski, Warszawa 1999, s. 626; H. Ringgren, A. V. Ström, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, przeł. B. Kupis, Warszawa 1975, s. 119).

⁵⁴ Józef Flawiusz, w oparciu o świadectwo Manethona, utożsamiał Wyjście z wypędzeniem Hyksosów przez „króla Tetmosisa” w połowie XVI w. p.n.e. [w:] J. Flawiusz, *Przeciw...*, s. 43-44. Bronił tym samym tezy, że religia Żydów ukształtowała się jeszcze przed reformą Echnatona [w:] A. Osman, op. cit., s. 33.

⁵⁵ J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. 2, XV, 2; Wj 12,40, [w:] *Biblia*, ed. cit.

⁵⁶ Rdz. 15,13, [w:] *Biblia*, ed. cit.

⁵⁷ 1 Krl 6,1, [w:] ibidem. J. Flawiusz podaje liczbę 592 lat [w:] J. Flawiusz, *Dawne...*, ks. 8, III, 1, być może dlatego, że pomija 111-letni okres ucisku z czasów Sędziów [w:] IBSS – Biblical Archaeology – Evidence of the Exodus from Egypt, <http://www.biblicalscience.com/archaeology/exodus.htm> (28 listopad 2006).

⁵⁸ Niektórzy chcą łączyć Exodus z buntami w Palestynie po bitwie pod Kadesz [w:] J. Bright, op. cit., s. 123-124.

⁵⁹ Lb 20,21, [w:] *Biblia*, ed. cit.

⁶⁰ J. Bright, op. cit., s. 124. Część badaczy twierdzi, że część plemion izraelskich uciekła jeszcze przed „właściwym” Wyjściem, a pewne społeczności nigdy nawet nie opuściły Kanaanu [w:] M. Grant, op. cit., s. 54-55; A. Zivie, *Ramzes II i Exodus: ustalony pogląd*, [w:] *Świat Biblii*, red. A. Lemaire, przeł. B. Panek, Wrocław 2001, s. 322-323.

⁶¹ Joz 6,1-21, [w:] *Biblia*, ed. cit., Obecnie zburzenie Jerycha określa się na 1430-1325 p.n.e., a więc przed najpowszechniejszym datowaniem Exodusu [w:] D. Arnaud, op. cit., s. 228-229; H. Ringgren, loc. cit.; T. Gadacz, B. Milerski, op. cit., s. 450.

wspomnieć o steli Merenptaha, na której pojawia się nazwa „Izrael” – pierwszy raz w historii, a na dodatek jedyny raz wśród tekstów egipskich⁶². W piątym roku panowania Merenptaha pisze się tam o Izraelu jako o „zniszczonym i nie mającym więcej zboża”⁶³.

Obecnie większość historyków, traktujących przekaz biblijny z rezerwą, jest zgodnych, że Exodus miał miejsce w XIII w. p.n.e., za panowania Ramzesa II, a najpóźniej za Merenptaha. Jednak teza taka, podobnie jak każda inna dotycząca Wyjścia, musi napotykać trudności. Nie brakuje też zwolenników poglądu, że w historii było więcej niż jedno Wyjście, lub że nie było go wcale⁶⁴.

⁶² Stela wymienia nazwy miast, państw i obszarów pokonanych przez Merenptaha. W zapisie oryginalnym przy każdej nazwie pojawia się specyficzny determinatyw (trzy wzgórze) określający obce terytorium. Brak go jedynie przy nazwie Izraela, co sugeruje, że był to lud nie posiadający jeszcze własnego państwa. Dyskusyjne jest, czy był ludem wędrownym podobnym do Beduinów, czy też był już liczącą się siłą polityczną w Kanaanie, jak chcą inni [w:] D. Arnaud, *Starożytny Bliski Wschód od wprowadzenia pisma do Aleksandra Wielkiego*, przeł. M. Ryszkiewicz, K. Wakar, Warszawa 1982, s. 228; E. Drioton, *Egipt faraonów*, przeł. B. Tyloch, Warszawa 1970, s. 185; T. Gadacz, B. Milerski, op. cit., s. 449; N. Grimal, op. cit., s. 268; P. Johnson, *Historia...*, s. 30; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 480; J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, s. 293; Merneptah Stele.

⁶³ „Zboża” – inni tłumaczą „nasienia”, „potomstwa”. Pokonanie Izraela jest wymienione obok innych zwycięstw Merenptaha w Kanaanie, co skłoniło większość badaczy do przypuszczenia, że wydarzenia te miały miejsce już po Wyjściu. Exodus miałyby więc nastąpić wcześniej, najprawdopodobniej za Ramzesa II lub na początku rządów Merenptaha, do czego skłania się dziś większość [w:] M. Bucaille, *Les momies des pharaons et la medecine. Ramses II a Paris. Le pharaon et Moise*, Segurier 1987, s. 147-151, cyt. za: N. Grimal, op. cit., s. 271; *Historia świata śródziemnomorskiego*, red. J. Carpentier, F. Lebrun, przeł. A. Pierchała, Wrocław 2003, s. 118; M. Grant, op. cit., s. 53; P. Johnson, *Historia...*, s. 30; B. Kaczorowski, loc. cit.; Z. Kosidowski, *Opowieści biblijne. Opowieści ewangelistów*, Warszawa 1987, s. 148-150; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 473; S. Moscati, *Kultura starożytna ludów semickich*, przeł. M. Czerwiński, Warszawa 1963, s. 191; K. G. O’Connell, loc. cit.; A. Osman, op. cit., s. 41; H. Ringgren, loc. cit.; T. Schneider, *Poczet faraonów*, przeł. R. Darda, E. Jeleń, Z. Pisz, Warszawa-Kraków 2001, s. 183; M. Stępień, *Bliski Wschód*, [w:] M. Jaczynowska (red.), *Historia starożytna*, Warszawa 2001, s. 156-157; J. Wolski, loc. cit. Drioton sądzi, że inskrypcja mówi o momencie Wyjścia [w:] E. Drioton, loc. cit., Rendsburg zaś wiąże ten fragment z niewolą Izraelitów i przesuwa Wyjście na czasy Ramzesa III (por G. A. Rendsburg, *The Early History of Israel*, <http://jewishstudies.rutgers.edu/faculty/grendsburg/Early-HistoryIsrael.pdf> (28 listopad 2006).

⁶⁴ M. Grant, op. cit., s. 55; K. G. O’Connell, loc. cit.; *The Israelite Exodus from Egypt*, <http://www.touregypt.net/featurestories/egyptexodus.htm> (28 listopad 2006).